

ΝΙΚΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ

**ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ
ΘΕΟΛΟΓΙΑ Β**

**Ἑκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως
σε ἀντιπαράθεση μέ τή δυτική
χριστιανοσύνη**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2003

Α' Έκδοση 1985
Β' Έκδοση 1988
Άνατύπωση 1992, 1996, 1999, 2001, 2003

© Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ - Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
Έξωφυλλο: Δ. Άθ. Λιάλιου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΥΡΝΑΡΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ
ΚΑΣΤΡΙΤΣΙΟΥ 12 - Τ.Θ. 11220
546 23 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Τηλ.: 031- 270 941, Fax: 031 228 922
e - mail: pournarasbooks@the.forthnet.gr

**Στή μνήμη
τοῦ ἀξέχαστου φίλου
συναδέλφου Βασίλη Στογιάννου**

«Χρή οὖν τὸν περὶ Θεοῦ λέγειν ἢ ἀκούειν βουλόμενον σαφῶς εἰδέναι, ὥς οὐδὲ πάντα ἄρρητα οὐδὲ πάντα ρητά, τὰ τε τῆς θεολογίας τὰ τε τῆς οἰκονομίας, οὔτε μὴν πάντα ἄγνωστα οὔτε πάντα γνωστά· ἕτερον δέ ἐστι τὸ γνωστόν καὶ ἕτερον τὸ ρητόν, ὥσπερ ἄλλο τὸ λαλεῖν καὶ ἄλλο τὸ γινώσκειν».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἑκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως^{1,2} PG 94, 792B)

«Ὁ γάρ μή κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας πιστεύων ἢ κοινωνῶν διὰ τῶν ἀτόπων ἔργων τῷ Διαβόλῳ ἄπιστός ἐστιν».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἑκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως^{4,10} PG 94, 1128A)

4. Ἑνώσεις καί διακρίσεις

Ἐπάρχει ἔνωση καί διάκριση στά θεῖα πράγματα· αὐτά τὰ ἴδια καί ἐνώνονται καί διακρίνονται. Ἡ θεολογία δέν κάνει τίποτα ἄλλο παρά νά περιγράψει τούτη τήν ἐνοποιημένη καί διακεκριμένη πραγματικότητα⁷⁸. Μέ ἄλλα λόγια τό μυστήριό τῆς ὑπαρξης τοῦ Θεοῦ, τῆς δραστηκῆς του ἐνέργειας, καί τῆς δημιουργίας βρίσκεται ἀκριβῶς σέ τούτη τήν ἔνωση καί τή διάκριση. Ἄλλωστε τό γεγονός αὐτό ὑπόκειται στήν ἄμεση ἀντίληψή μας, μιά καί τίποτα ἀπομονωμένο καί στατικό δέν ὑπάρχει σ' ὁλόκληρη τήν κτιστή πραγματικότητα, ἀλλά κίνηση, ζωή, ποικιλία καί ἐνότητα. Κι ἀφοῦ ἡ κτίση στό σύνολό της εἶναι ἓνα τέτοιο ἐνεργειακό πλέγμα, καταλαβαίνει κανεῖς ὅτι ὁ δημιουργός μιᾶς τέτοιας εἰκόνας δέν μπορεῖ παρά νά χαρακτηρίζεται κατεξοχήν ἀπό τίς παραπάνω ιδιότητες. Ἡ θεολογία ἐπισημαίνει στήν ἴδια τή θεότητα ἐνώσεις καί διακρίσεις, ἐκφράζοντας ἔτσι ἐμπειρικά τό ζωντανό μυστήριό τῆς ἀποκάλυψης.

Συγκρινόμενη ἡ ὀρθόδοξη θεολογία πρὸς τήν αἵρεση εὐθύς ἐξαρχῆς διαφοροποιεῖται ριζικά πρὸς αὐτήν ὡς πρὸς τό βασικό τοῦτο σημεῖο τῶν ἐνώσεων καί διακρίσεων. Ἡ θεολογία ἐπισημαίνει στά θεῖα πράγματα, στήν ἴδια τήν τρισυπόστατη μονάδα, μιά οὐσιαστική ἐνότητα, καί συνάμα μιά λειτουργική διάκριση· ἐξάλλου στή σχέση Θεοῦ καί κτίσης ἐπισημαίνει οὐσιαστική καί λειτουργική διάκριση, ἐνῶ ἀποκαλύπτει τήν ἐνότητα ὡς ἀποκλειστικό ἔργο τῆς ἐνεργητικῆς καί ἐνοποιητικῆς θείας χάριτος. Ἀπεναντίας ἡ αἵρεση ἀδυνατεῖ νά δεῖ τούτη τήν οὐσιαστι-

78. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 2,6 PG 3, 644CD: «Οὕτως ἡμεῖς τὰ θεῖα καί ἐνοῦν τῷ λόγῳ καί διακρίνουν σπεύδομεν, ὡς αὐτά τὰ θεῖα καί ἦνται καί διακέκρται».

κή ένότητα καί τή λειτουργική διάκριση μέσα στήν Τριάδα, καί βλέπει μονάχα αὐτό πού ἐπισημαίνει ἡ θεολογία στή σχέση Θεοῦ καί κτίσης: δηλαδή ὁ Πατέρας ὡς μονάδα διακρίνεται ἀπό τοὺς κτιστοὺς κρίκους τῶν ὄντων (στά ὅποια ἀνήκουν ὡς πρῶτοι ὁ Υἱός καί τό Ἅγιο Πνεῦμα), καί συγχρόνως ἐνοποιεῖται μέ αὐτοὺς διαμέσου τῆς ἐνοποιητικῆς βουλευτικῆς του ἐνέργειας. Ὁ Γρηγόριος Παλαμάς, ἀποκρούοντας τόν Βαρλαάμ καί τόν Ἀκίνδυνο, στό ἔργο του *Περί ἐνώσεως καί διακρίσεως* εὐθύς ἐξαρχῆς ἐπικαλεῖται τόν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη καί τή θεολογία του σχετικά μέ τήν ἔνωση καί διάκριση τῶν θείων πραγμάτων. Δέν διστάζει μάλιστα νά κατατάξει τοὺς συγχρόνους του ἀντιησυχαστές στήν κατηγορία τῆς αἵρεσης τοῦ Ἀρείου καί τοῦ Εὐνομίου, προσθέτοντας ὅμως ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ αἵρεσιάρχες δέν ὑποστήριζαν πῶς ὅλες οἱ ὑποστάσεις τῆς Τριάδας εἶναι κτιστές, ἐνῶ οἱ ἀντιησυχαστές θεωροῦν ὅλες τίς θεῖες ἐνέργειες κτιστές⁷⁹. Ἡ ἔνωση καί ἡ διάκριση πάντως τόσο στήν τρισυπόστατη μονάδα ὅσο καί στήν κτίση ἀποτελεῖ τό θεμέλιο γιά τήν ἵδρυση ἀπό τό ἓνα μέρος τῆς κοινωνικότητας, καί ἀπό τό ἄλλο τοῦ χώρου τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, δηλαδή τῶν ἰδίων τῶν προσώπων, χῶρια ἀπό τό γεγονός ὅτι μονάχα ἔτσι μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά κίνηση, διαφοροποίηση καί ποικιλία στήν τρισυπόστατη μονάδα καί στήν κτιστή πραγματικότητα. Γιατί, καθὼς τά θεῖα καί ἐνώνον-

79. Γρηγορίου Παλαμά, *Περί ἐνώσεως καί διακρίσεως* 1-4, Ἔκδοση Γ. Μαντζαρίδου, στή σειρά Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμά συγγράμματα, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 69-71. Βλ. καί *Περί ἐνώσεως καί διακρίσεως* 9, σελ. 75: «Νοῦν γάρ οὐκ ἔχοντες ἐκ τῶν ποιημάτων τοῦ Θεοῦ νοῆσαι τε καί κατιδεῖν τά περὶ τήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ ἀόρατα, τόν Θεόν οὐσίαν εἶναι μόνον ἰσχυρίζονται, καί μόνην ἄκτιστον τήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ, καί οὕτω διχοτομοῦσιν τόν Θεόν οἱ τάλανες εἰς κτιστά καί ἄκτιστα...».

ται καὶ διακρίνονται, ἡ ἐνότητα τῆς ἄκτιστης πραγματικότητας δὲν εἶναι μιά στατική καὶ ἀπολιθωμένη ἀκίνησία, ἀλλὰ μία διαρκῆς αὐτέκφαντη προβολή καὶ κίνηση, ὅπου καὶ πραγματώνεται ἡ ζωντανή διαφορότητα.

Ἀναλυτικά λοιπόν οἱ ἐνώσεις καὶ οἱ διακρίσεις στὴν τρισυπόστατη μονάδα παρουσιάζουν τὴν ἐξῆς ἱεραρχημένη εἰκόνα: ὑπάρχει καταρχὴν ἡ ταυτότητα τῆς οὐσίας μέ τρόπο αἰδίο· σέ τούτη τὴν ἐνότητα ὑπάγεται καὶ τό ἕνα καὶ μοναδικό αἶτιο, τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ Πατέρα, στό ὁποῖο ὀφείλεται κατὰ φύσιν ὁ τρόπος τῆς ὑπαρξῆς τῶν δύο ἄλλων προσώπων, ὡς αἰτιατῶν, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Σέ τούτη τὴν ταυτότητα καὶ τὴ μοναδικότητα τοῦ αἰτίου ἀντιπαράβalletαι ἀπὸ τὴ θεολογία ἡ ἐτερότητα τῶν ὑποστάσεων, ὥστε νά ὑπάρχει ἡ διάκριση τῶν τριῶν αὐτῶν ὑποστάσεων, τοῦ ἀγέννητου Πατέρα, τοῦ γεννητοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἐκπορευτοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Στὴν προκειμένη περίπτωση τὰ ὑποστατικά προσόντα (ἡ ἀγεννησία, ἡ γέννηση καὶ ἡ ἐκπόρευση), μένουν ἀκοινωνητα καὶ ἐξασφαλίζουν τὴν παραπάνω ἐτερότητα τῶν προσώπων⁸⁰. Δέν ὑπάρχει ὁμως μονάχα ἡ ταυτότητα τῆς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνέργειας. Τούτη ἡ ταυτότητα τῆς ἐνέργειας τῶν τριῶν προσώπων σημαίνει ὅτι γίνεται διάκριση οὐσίας καὶ ἐνέργειας, ὥστε νά ἔχουμε τὴν ταυτότητα τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης (οὐσίας-ἐνέργειας). Ἐπειδὴ ὁμως ἡ παραπάνω διάκριση μέ κανένα τρόπο, ἀπὸ ἄποψη θεολογική, δέν σημαίνει διαίρεση ἢ διχασμό τῆς ἄκτιστης θεότητας, νοεῖται καὶ αὐτὴ στὴν ἴδια τὴν ἐνότη-

80. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 2,4 PG 3, 641D: «Μόνῃ δὲ πηγῇ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ Πατήρ, οὐκ ὄντος τοῦ Υἱοῦ Πατρός οὐδέ τοῦ Πατρός Υἱοῦ, φυλαττόντων δὲ τὰ οἰκεία τῶν ὕμνων εὐαγῶς ἐκάστω τῶν θαυραχικῶν ὑποστάσεων». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91, 1033D-1036.

τα τῆς τρισυπόστατης μονάδας. Στὴν ταυτότητα τῆς ἐνέργειας τῶν τριῶν προσώπων, ἡ ὁποία εἶναι αἰδία ἐξαιτίας τῆς θείας ἐνότητος, ἡ θεολογία στὴν οἰκονομικὴ Τριάδα⁸¹, σὲ σχέσηὴ πρὸς τὴν κτίσιν, ἀντιπαραβάλλει τὴν ἑτερότητα τῶν διαφορετικῶν ἔργων τῶν τριῶν προσώπων: ὁ Πατέρας εἶναι προκαταρκτικὴ αἰτία κάθε σχέσης πρὸς τὴν κτίσιν, ὁ Υἱὸς ἀποκαλύπτει τὴν Τριάδα μέ τὴν ἄσαρκη καὶ ἔνσαρκη παρουσία, πραγματώνοντας τὸ δημιουργικὸ καὶ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο, καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τελειώνει τοῦτο τὸ ἔργο. Διαφορετικὰ ἔργα ἀλλὰ συνάμα ταυτότητα ἐνέργειας, ὅπως διαφορετικὲς ὑποστάσεις ἀλλὰ συνάμα ταυτότητα οὐσίας⁸². Τοῦτο εἶναι τὸ μυστήριον τῆς ὑπαρξοῦς τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ὡς τρισυπόστατης μονάδας· τοῦτο εἶναι τὸ μυστήριον τῶν ἐνώσεων καὶ τῶν διακρίσεων⁸³. Ἐτσι στὴν Τριάδα ὑπάρχει μιὰ οὐσιαστικὴ ἐνότητα καὶ συγχρόνως μιὰ λειτουργικὴ διάκριση, ὅπως ἤδη τονίστηκε πρωτότερα.

81. Ἡ ἐνέργεια, ὅπως καὶ ἡ οὐσία, εἶναι αἰδία, ἀλλὰ στὴν οἰκονομία τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ἀπολύτρωσης ἡ κτίσις μπορεῖ νὰ συμμετέχει μονάχα στὶς ἐνέργειες καὶ ὄχι στὴν οὐσία. Ἐξάλλου ἡ μία, ἀμερίστη καὶ κοινὴ ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων «πληθύνεται» κατὰ τοὺς πατέρες (ὁπότε κάνουμε λόγο γιὰ ἄκτιστες ἐνέργειες) ἐξαιτίας τῆς πολλαπλότητος καὶ τῆς πολλαπλότητος τῶν κτιστῶν ὄντων. Ἡ ἴδια δὲν μερίζεται, ἀλλὰ μοιράζεται ἀμερίστως σὲ μεριστά ὄντα.

82. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,10 PG 94, 837C-841A: «... διακεκριμένως δὲ τὸ Πατήρ καὶ τὸ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα καὶ τὸ ἀναίτιον καὶ τὸ αἰτιατόν καὶ τὸ ἀγέννητον καὶ τὸ γεννητόν καὶ ἐκπορευτόν, ἅτινα οὐκ οὐσίας εἰσὶ δηλωτικά, ἀλλὰ τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως καὶ τοῦ τῆς ὑπάρξεως τρόπου... Διακρίνεται δὲ καὶ ὅσα τῆς θείας καὶ φιλανθρώπου τοῦ Θεοῦ Λόγου σαρκώσεως· ἐν τούτοις γὰρ οὔτε ὁ Πατήρ οὔτε τὸ Πνεῦμα κατ' οὐδὲνα λόγον κεκοινώνηκεν εἰ μὴ κατ' εὐδοκίαν καὶ κατὰ τὴν ἄρρητον θαυματουργίαν, ἣν καὶ καθ' ἡμᾶς ἄνθρωπος ὁ Θεὸς Λόγος γενόμενος εἰργάζετο ὡς ἀναλλοίωτος Θεὸς καὶ Θεοῦ Υἱός».

83. Λάμπρου Χρ. Σιάσου, *Ἐραστές τῆς ἀλήθειας* (Ἔρευνα στὶς

Στή σχέση Θεοῦ καί κτίσης, ἐνῶ καί ἐδῶ οἱ ἐνώσεις καί οἱ διακρίσεις ἀποτελοῦν θεμελιακό χαρακτηριστικό — καί ἡ κτίση εἶναι τό ἴδιο μυστήριον — δέν ἔχουν αὐτοδύναμη προέλευση ἀπό τήν κτιστή πραγματικότητα. Καί οἱ ἐνώσεις καί οἱ διακρίσεις ἐπιβάλλονται ἐξαρχῆς ἀπό τόν τριαδικό Θεό, ὅπως τό ἴδιο τό εἶναι τῆς κτίσης. Ἔτσι στή σχέση ἀκτίστου καί κτιστοῦ ἡ ἐνότητα συγκροτεῖται ἀπό τήν θεία ἐνέργεια καί ἡ διάκριση δέν θεμελιώνεται στήν ἀρχή τῆς ὁμοουσιότητος ἀλλά τῆς ἑτερουσιότητος. Κτιστή οὐσία ἔχει ὁλόκληρη ἡ δημιουργία καί ὡς ἑτερούσια δέν συγκροτεῖ ἡ ἴδια τήν ἐνότητα οὔτε ἡ ἑτερότητά της πρὸς τήν ἀντίστοιχη θεία ἑτερότητα βρίσκεται στό ἐπίπεδο τῆς ὁμοτιμίας. Γι' αὐτό ὑπάρχει οὐσιαστική καί λειτουργική διάκριση στή σχέση Θεοῦ καί κτίσης. Ἡ ἐνότητα ἐξάλλου ἐξασφαλίζεται χάρις στή συνεκτική θεία ἐνέργεια. Καί στά πλαίσια τούτης τῆς ἐνότητος μεταξύ Θεοῦ καί κτίσης μποροῦν ὅλα τά κτιστά πράγματα νά ἔχουν συνοχή καί ἀπαρτισμένη «νομοτέλεια» μεταξύ τους. Σ' αὐτή τή συνεκτική δύναμη ἐκδηλώνονται ὅλες οἱ ἐνώσεις καί οἱ διακρίσεις τῆς κτιστῆς πραγματικότητας.

Ἡ διάκριση οὐσίας καί ἐνεργείας στόν τριαδικό Θεό⁸⁴, ἡ ὁποία ὁμῶς συγχρόνως νοεῖται στήν αἰδία θεία ἐνότητα, ἐξηγεῖ ἄριστα τή σχέση ἀκτίστου καί κτιστοῦ, ὄντος καί μή ὄντος. Γιατί μονάχα μιὰ τέτοια διάκριση ἐπιβάλλει ἀναπότρεπτα τό γεγονός τῆς δημιουργίας. Ἡ

ἀφετηρίες καί στή συγκρότηση τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας κατὰ τό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη), Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 114-117.

84. Νικολάου Α. Μαρτσούκα *Γένεσις καί οὐσία τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος*, σελ. 140-149. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες καί γιά πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος μέ πλούσια βιβλιογραφία βλ. τό ἔργο τοῦ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Οὐσία καί ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τόν Μέγαν Βασίλειον*, κυρίως σελ. 76-142.

μετοχή δηλαδή τῆς δημιουργίας, ὥς μή ὄντος, στίς θεῖες ἐνέργειες καί ὄχι στή θεία οὐσία, σημαίνει πῶς δέν ὑπάρχει καμιά ταύτιση θεότητας καί κτίσης, κανένας πανθεϊσμός, καί ἀπεναντίας πῶς ὑφίσταται ριζική διαφορότητα καί ἑτερουσιότητα τοῦ κτιστοῦ πρὸς τὸ ἄκτιστο. Ἔτσι τὸ εἶναι, ἡ ζωὴ, ἡ κίνηση καί ἡ πρόοδος ὅλης τῆς κτίσης ἐξαρτιοῦνται ἀπὸ τὴ μετοχή στίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, καί φυσικά ὄχι ἀπὸ τὴ θεία οὐσία. Ἄν δεχτεῖ κανεὶς τὴ μετοχή στή θεία οὐσία, κατὰ βάση ἀρνεῖται τὴ δημιουργία καί τὴν ἑτερουσιότητα τῆς κτίσης, εἴτε τοῦτο τὸ συνειδητοποιεῖ εἴτε ὄχι. Γιατί δέχεται τὴν κατὰ κάποιο τρόπο ἐξίσωση κτίσης καί θεότητας. Ἀπεναντίας ἡ μοναδικὴ δυνατότητα καί δεκτικότητα τῆς κτίσης νὰ μετέχει μονάχα στίς θεῖες ἐνέργειες σημαίνει τὴν ἑτερουσιότητά της καί τὸ ἀκατάληπτο τῆς θείας οὐσίας. Τὸ ἀκατάληπτο τοῦτο δέν σημαίνει πῶς τὸ κτίσμα ὀφείλει νὰ μηχανευθεῖ χίλιους δυὸ πλάγιους τρόπους, γιὰ νὰ πραγματώσει μιὰ ὁποιαδήποτε κατάκτηση, συντρίβοντας κλειστές πόρτες· σημαίνει «νομοτελειακὴ» καί φυσικὴ σχέση πρὸς τὴ δημιουργὸ δύναμη· ἀνακάλυψη τῶν ὁρίων καί σωστὴ ἐξελικτικὴ πορεία, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ χῶρο τῆς ἐλευθέρης κίνησης. Τελικὰ προβάλλει ἡ ἀναγκαιότητα τῆς διάκρισης οὐσίας καί ἐνεργειῶν, στίς ὁποῖες μετέχει ἡ κτίση ὅλων τῶν διαβαθμίσεων. Ἡ διάκριση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τοῦ δογματικοῦ οἰκοδομήματος τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ὁ Γρηγόριος Παλαμάς, καθὼς ἀναμετρήθηκε μέ τούς σχολαστικούς, ἔφερε στὸ προσκήνιο τούτῃ τὴ διάκριση καί τὴν ὑπερασπίστηκε μέ πάθος· γι' αὐτόν ἦταν τὸ πεντόσταγμα τῆς Ὁρθοδοξίας, Γι' αὐτό στηρίχτηκε σὲ μιὰ χορεία προγενέστερων πατέρων⁸⁵.

85. Βλ. ἐνδεικτικά Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 17 PG 25,125AB. Ἐδῶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος κάνει διάκριση μεταξύ

Τό ἀκατάληπτο τῆς θείας οὐσίας λοιπόν, μέ τό ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός ἀρχίζει τή **Δογματική** του, εἶναι συνάμα ἡ σωστή κοσμολογία καί ἀνθρωπολογία. Ὁ κόσμος καί ὁ ἄνθρωπος δέν μποροῦν νά ἐξισωθοῦν μέ τή θεότητα, καί ἀποκτοῦν τήν κατά φύση ἐξάρτηση ἀπό αὐτήν. Μέ ἄλλα λόγια ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἀκαταλήπτου σημαίνει τό δῖχώς ἄλλο αὐτογνωσία τοῦ ἀνθρώπου, καί συγκεκριμένα γνώση τῶν ὁρίων τῆς φύσης του καί ὀρθή τοποθέτηση στήν ἀναπτυξιακή σχέση μεταξύ Θεοῦ καί κτίσης. Ἡ γνώση τῆς θείας οὐσίας, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, διασαλεύει τούτη τή σχέση, καί δημιουργεῖ στή θεωρία καί στήν πράξη παραμορφωτικές ἐπιπτώσεις στή φυσική, διαπροσωπική καί κοινωνική ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ὡμᾶς Ἀκινάτης, ὁ μέγας σχολαστικός τῆς Δύσης

θείας οὐσίας καί δυνάμεων. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνόμιον* 1,12 PG 29,540A: «Ὅλας δέ τό οἶεσθαι τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ αὐτήν τήν οὐσίαν ἐξευρηκέναι, πόσης ὑπερηφανίας ἐστί καί φυσιώσεως;». *Ἐπιστολή* 234, 1 PG 32, 869AB: «Ἡμεῖς δέ ἐκ τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τόν Θεόν ἡμῶν, τῇ δέ οὐσίᾳ αὐτῇ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μέν γάρ ἐνέργειαι αὐτοῦ πρός ἡμᾶς καταβαίνουν, ἡ δέ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος». Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός δεύτερος* 19 PG 36, 52B: «Πλήν οὔτε οὗτοι περί ὧν ὁ λόγος οὔτε τις ἄλλος τῶν κατ' αὐτούς ἐστι ἐν ὑποστήματι καί οὐσίᾳ Κυρίου κατά τό γεγραμμένον, οὔδέ Θεοῦ φύσιν ἡ εἶδεν ἡ ἐξηγόρευσεν». Γρηγορίου Νύσσης, *Πρός Εὐνόμιον* 1 PG 45, 384D: «Εἰ μέν γάρ κατεῖληπτο ἡ οὐσία, τίς χρεῖα πολυπραγμονεῖσθαι τήν ἐνέργειαν, ὥς δι' ἐκείνης μελλόντων ἡμῶν τῇ καταλήψει τοῦ ζητουμένου προσάγεσθαι;». *Πρός Εὐνόμιον* 12 PG 45, 1108D: «... δωρούμεθα τοῖς ὀνόμασι τήν κατά τῶν πραγμάτων προνομίαν, πᾶσιν ὄντος προδήλου, ὅτι οὐδέν τῶν ὀνομάτων οὐσιώδη καθ' ἑαυτό ὑπόστασιν ἔχει ἀλλά γνῶρισμά τι καί σημεῖον οὐσίας τινός». Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περί ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ* 2 PG 48,714: «Ἐτίμησέ σε ὁ Θεός οὐχ ἵνα αὐτόν ὑβρίζεις, ἀλλ' ἵνα δοξάζῃς· ὑβρίζει δέ ὁ τήν οὐσίαν αὐτοῦ περιεργαζόμενος». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,8 PG 94, 812B: «Ἡ γάρ κτίσις εἰ καί μετά ταῦτα γέγονεν, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας».

του 13ου αιώνα, αντίθετα προς τον Ἰωάννη Δαμασκηνό, ξεκινάει τή *Summa* του μέ την ἐμπέδωση τῆς ἀρχῆς πῶς ἡ γνώση τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατή, ἀναγκαία καί πρόξενος τῆς μακαριότητος τοῦ ἀνθρώπου⁸⁶. Στό σημεῖο αὐτό τίθεται μιὰ πέρα γιά πέρα ἐσφαλμένη κοσμολογία, καί μιὰ παραμορφωμένη ἀνθρωπολογία, ὅσον ἀφορᾷ βεβαίως τή δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο σημαίνει δηλαδή ὅτι ὁ κόσμος καί ὁ ἄνθρωπος στή θεωρία καί στήν πράξη δέν ἐντάσσονται μέ τόν ἐνδεδειγμένο τρόπο στίς μορφές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

Ἀλλά κατά τήν εὐρύτερη θεώρηση τῶν πραγμάτων, μολονότι στήν προκειμένη περίπτωση ἡ θεολογία ἐμμένει στή διδασκαλία τοῦ τριαδικοῦ δόγματος, στό βάθος προβάλλεται μιὰ ἐκλεπτυσμένη καί ἀδιόρατη ἀντιτριαδική διδασκαλία. Μιά τέτοια ἐξίσωση δηλαδή κτίσης καί θεότητας κάνει περιττή τήν ἀναγκαία καί «νομοτελειακή» μετοχή τοῦ κτίσματος στίς θεῖες ἐνέργειες γιά τήν προκοπή του σ' ὅλες τίς βαθμίδες. Καταργεῖται ἡ ἄμεση καί ἐνεργειακή φωτοφάνεια, δηλαδή ἡ θεοφάνεια, καί ἡ σω-

86. Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, *Summa Theologiae* 1,12, 1-5 (μετάφραση Ἰωάννου Καρμίρη) Ἀθῆναι 1935. «Ἐντεῦθεν δέ ἀναχωροῦντές τινες ἰσχυρίσθησαν ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἀδυνατεῖ νά γνωρίσῃ τήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ. Ἀλλά τοῦτο εἶναι ἀβάσιμον... ἐάν ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δέν ἦτο ἱκανός νά γνωρίσῃ τήν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ ἢ οὐδέποτε θά ἐγεύετο τῆς μακαριότητος ἢ ἡ μακαριότης αὐτοῦ θά ἔκειτο ἐν ἄλλῳ τινί ἢ ἐν τῷ Θεῷ. Ἀμφότερα ὅμως εἶναι ἀσυμβίβαστα πρὸς τήν πίστιν». «Κατά ταῦτα ἄρα, ἀφ' οὗ ὁ κτιστός νοῦς φύσει εἶναι κατεσκευασμένος δι' ἀναλύσεως νά ἐξετάζῃ ἀφηρημένως τό συγκεκριμένον εἶδος καί τό συγκεκριμένον εἶναι, δύναται ἐπίσης διὰ τῆς χάριτος ν' ἀναδειχθῇ εἰς τήν γνῶσιν τῆς αὐθυπάρκτου οὐσίας καί τοῦ αὐθυπάρκτου εἶναι». «Πρὸς θεωρίαν τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναγκαῖον τό κτιστόν φῶς, οὐχί ἵνα διὰ τοῦ τοιούτου φωτός γίνῃ νοητή ἢ καθ' ἑαυτήν νοητή οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἵνα ἐνισχυθῇ ὁ νοῦς εἰς τό νοεῖν, καθ' ὃν τρόπον καί ἡ δύναμις ἐνισχύεται πρὸς τήν συνήθη ἐνέργειαν».

τηρία δέν εἶναι ἡ τελειωτική καί δυναμική φορά, ἀλλά κάποιες δικαιοῦς καί ἠθικές διευθετήσεις⁸⁷. Τό φαινόμενο αὐτό εἶναι εὐδιάκριτο σέ αἵρετικές ἀποκλίσεις πού ὀδηγοῦν σ' ἓνα μοναρχιανισμό καί σέ μιὰ σαφή καί ἔντονη ἀντιτριαδική διαμάχη. Τότε συμβαίνει νά προβάλλεται ἡ ἠθική ἐρμηνεία τοῦ Χριστιανισμοῦ, νά τροποποιεῖται σέ πολλά σημεῖα ὁ ἀπολυτρωτικός τοῦ χαρακτήρας, καί νά δίδεται ἔμφαση σέ δικαιοῦς καί ἠθικά πρότυπα. Ἡ εἰσβολή τῆς ἠθικῆς θρησκείας βρίσκεται λόγου χάρι στὸν ἴδιο τὸν Ἀρειανισμό, ὁ ὁποῖος κατὰ βάση ἀποτελεῖ ἀρνηση τοῦ τριαδικοῦ δόγματος· ὁ Λόγος ὡς κτιστός κρίκος συνδέει Θεό καί κόσμον, καί δέν συγκροτεῖται ἡ ἐνότητα Θεοῦ καί κόσμου μέ τίς ἄμεσες θεῖες ἐνέργειες. Δέν ὑπάρχει καμιά μετοχή τῆς κτίσης γιά τελείωση, ἀλλά ἡ ἠθική προκοπή μέ τὴν πορεία πρὸς τὴ θεία τελειότητα, πράγμα πού ἔχει κάνει, κατὰ τὸν Ἀρειο πάντοτε, καί ὁ ἴδιος ὁ κτιστός Λόγος. Δέν ἔχουμε τὴ γέφυρα τῶν ἄμεσων ἐνεργειῶν⁸⁸, ἀλλά κτιστοὺς μεσάζοντες πού συντελοῦν στήν ἐπιβεβαίωση τούτης τῆς ἐξίσωσης μεταξύ κτίσης καί θεότητας. Ὁ Θεός δέν εἶναι παρὼν μέ τίς ἀπολυτρωτικές ἐνέργειες, ἀλλά τό δικαιοῦς καί ἠθικό θέλημά του. Ἡ καθηκοντολογία ἀναπτύσσεται στό ἔπακρο.

Τό ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καί στήν αἵρεση τοῦ Μωαμεθανισμοῦ κατὰ τὸν 7^ο αἰῶνα, ὅπως τὴ βλέπει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός. Εἶναι γνωστό ὅτι τό Κοράνι σέ ἀρκετά σημεῖα εἶναι ἀντιτριαδικό, ἐνῶ μιλάει μέ πολύ σεβασμό γιά τὰ πρόσωπα τῶν πατριαρχῶν, τῶν προφητῶν, τοῦ Ἰησοῦ καί τῆς Παναγίας. Ὡστόσο τὴ γέννηση τοῦ

87. Νικολάου Α. Ματσούκα, *Γένεσις καί οὐσία τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος*, σελ. 140-149.

88. Πρβλ. G. Florovsky, *The Concept of Creation in Saint Athanasius*, στὸν τόμο *Studia patristica* 6 (1962), σελ. 56 κ.ε.

Υιού, ως δευτέρου προσώπου της Τριάδας τή θεωρεῖ βλάσφημη διδασκαλία. Εἶναι γνωστό ὅμως πῶς στό Μωαμεθανισμό ἀναπτύχθηκε στό ἔπακρο ἡ δικαιοκὴ καὶ ἠθικὴ θρησκεία, καὶ ἡ διδασκαλία γιὰ τὸ ἀδύνατο τῆς ἁμεσης σχέσης Θεοῦ καὶ κόσμου. Ἐξοῦ καὶ ἡ ἀνεικονικὴ «φιλοσοφία» τῆς θρησκείας τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Καὶ τοῦτο συμβαίνει ἐξαιτίας τῆς ἀντιτριαδικότητάς τους. Ἀργότερα ὁ ἰσλαμικὸς μυστικισμὸς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀμβλύνει τὴν ξερὴ νομικότητα καὶ ἠθικοκρατία αὐτῆς τῆς αἵρεσης⁸⁹.

Ἐπομένως οἱ ἐνώσεις καὶ οἱ διακρίσεις στὴν τρισυπόστατη μονάδα, στὴν αἰδία καὶ στὴν οἰκονομικὴ σχέση τῶν προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδας, καὶ στὴ σχέση ἀκτίστου καὶ κτιστοῦ, ἀποτελοῦν τὴν περιγραφή καὶ τὴν κατὰ τὸ ἐφικτὸ κατανόηση τοῦ μυστηρίου τῆς θεότητος καὶ τῆς κτίσης. Σέ τοῦτο τὸ χῶρο μονάχα, στὴν ἴδια τὴ νοητὴ περιχαράκωση τῆς ἀλήθειας, ἡ ζωὴ καὶ ἡ ποικιλομορφὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, διευκολύνονται μέ τὸ παραπάνω, ὥστε ν' ἀποφεύγουν ἐπιτυχῶς τίς διαβρωτικὲς ἐπιρροές τῆς αἵρεσης· ἡ αἵρεση εἶναι μία φυγὴ ἀπὸ τοῦτο τὸ χῶρο τῶν ἐνώσεων καὶ τῶν διακρίσεων, καὶ ἔτσι ἀποτελεῖ κάτι τὸ ἐπιφανειακὸ, τὸ ἀπλουστευμένον καὶ τὸ κολοβωμένον. Πέρα ἀπ' ὅλα αὐτὰ οἱ ἐνώσεις καὶ οἱ διακρίσεις ἐπισημαίνουν διαρκῶς μιὰ ἀλήθεια, πού τὴ ζεῖ καὶ τὴν προβάλλει ὁ μεταμορφωμένος κόσμος τῆς Ἐκκλησίας: οἱ ἐνώσεις καὶ οἱ διακρίσεις εἶναι ἓνας ἅπειρος κόσμος πού κινεῖται σέ μιὰ ποικιλομορφία.

5. Ἰδιότητες τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ

Εὐθύς ἐξαρχῆς ὁ δογματολόγος ὀφείλει νὰ κάνει τὴ

89. Πρβλ. Alfred Adam, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, τόμος Α', Gütersloh 1965, σελ. 384-391.

διάκριση μεταξύ υποστατικών προσόντων (τῆς ἀγεννησίας, τῆς γέννησης καί τῆς ἐκπόρευσης) καί ιδιοτήτων πού ἀποδίδονται στόν τριαδικό Θεό. Τά υποστατικά προσόντα, ὅπως τονίστηκε κίόλας, χαρακτηρίζουν στήν αἰδία Τριάδα τίς ἀμεταβίβαστες καί ἀκοινώνητες ιδιαιτερότητες τοῦ κάθε προσώπου χωριστά, τοῦ Πατέρα ὡς ἀγέννητου, τοῦ Υἱοῦ ὡς γεννητοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς ἐκπορευτοῦ. Οἱ ιδιότητες ὁμως ἀποδίδονται καί στά τρία πρόσωπα κατά τίς σχέσεις τῆς οἰκονομικῆς Τριάδας. Στήν προκειμένη περίπτωση ἐπιβάλλονται μερικές διευκρινίσεις. Ἐξαιτίας τῆς γνωστῆς διάσπασης μεταξύ καταφατικῆς καί ἀποφατικῆς θεολογίας, τήν ὁποία ἔχω ἐπισημάνει μέ ὅλα τά συμπαρομαρτοῦντα στόν πρῶτο τόμο τῆς *Δογματικῆς*, ἄρκετοί θέλοντας νά καθάρουν τή νεότερη ὀρθόδοξη θεολογία ἀπό τά σχολαστικά στοιχεῖα ἐξοβελίζουν τίς ιδιότητες ἀπό τή δογματική διδασκαλία, ὅπως ἀκριβῶς κάνουν καί στήν περίπτωση τῶν ἀποδείξεων γιά τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ⁹⁰. Τοῦτο ὁμως ἐξάπαντος ἀποτελεῖ ὀδυνηρή παγίδα. Εἶναι πολύ γνωστό ὅτι ἡ ὀρθόδοξη θεολογία γενικά, καί φυσικά ὄχι μονάχα ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἀσχολεῖται στά πλαίσια τῆς ὅλης ἀποκάλυψης μέ τά ὀνόματα, τίς ιδιότητες καί τίς θεωνυμίες τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Καί ἡ ἐνασχόληση τούτη ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά σοβαρότερα καί οὐσιαστικότερα θεολογικά θέματα.

Τίς ιδιότητες αὐτές καί τίς θεωνυμίες ἡ θεολογία τίς θεωρεῖ στή σχέση ἀπόφασης καί κατάφασης, ἀκτίστου καί κτιστοῦ, ὄντος καί μή ὄντος. Μονάχα σέ τούτη τήν ἀδιάσπαστη σχέση (γενικότερα φυσικῆς καί μεταφυσικῆς διάστασης) μπορεῖ κανεῖς νά κάνει ὀρθόδοξη θεολογία. Τούτη ἡ σχέση λοιπόν σημαίνει τήν ἴδια τήν ἀποκάλυψη

90. Καί ὁ Ἰωάννης Καρμύρης στή συνοπτική *Δογματική* του καμιά μνεῖα δέν κάνει γιά τίς ιδιότητες τοῦ Θεοῦ.

στήν κτίση καί στήν ἱστορία. Ἐπομένως ὁ ἀπρόσιτος Θεός, πού γίνεται προσιτός μέ τίς ἐνέργειες καί ἐνώνει κτιστό καί ἄκτιστο, μᾶς δίνει ὁ ἴδιος τούτη τήν εὐχέρεια τῆς ὀνοματοδοσίας. Ἀπό τήν ἴδια τήν ἐμπειρία τῶν ἐνεργειῶν φτάνει κανεῖς στήν ὀνοματοδοσία, ὅπως ἡ Ἁγία Γραφή ἀποδίδει πάμπολλα ὀνόματα στόν Θεό, καί αὐτά ἀκριβῶς ἐπαναλαμβάνει καί συστηματοποιεῖ ὁ δογματολόγος⁹¹. Ὡστόσο τά ὀνόματα αὐτά δέν περιγράφουν τή θεία οὐσία οὔτε διεισδύουν σ' αὐτήν.

Ἔτσι, ἐπειδή ἡ θεολογία κρατάει ἀλώβητη τούτη τή σχέση, τήν ὁποία ξέρεي καί δέχεται ὡς ἐμπειρία τοῦ ζωντανοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ὑπερβαίνει τήν ἀρχή τῆς (μή) ἀντίφασις (πού κατά βάση εἶναι ἡ ἀρχή, τῆς ταυτότητας $A=A$). Καί δέν ἐνοχλεῖται γι' αὐτό τό πράγμα οὔτε μεριμνᾷ νά διευθετήσῃ τήν κατάσταση, ἐξαφορμῆς τῆς καταστροφῆς τοῦ παραπάνω λογικοῦ ἀξιώματος. Γι' αὐτό κατά αὐτονόητο τρόπο ὁ Θεός εἶναι συγχρόνως ὁ ὢν καί τό μή ὢν, ἀνώνυμος καί πολυώνυμος, ἄρρητος καί ρητός, κίνηση καί ἀκίνησία, φῶς καί γνόφος. Καί ὅχι μόνο δέν γίνεται ἀπολύτως καμιᾶ προσπάθεια γιά νά διευθετηθεῖ ἡ ἀντίφαση, ἀλλά καί ἐπισημαίνεται ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς τέτοιας ἀντίφασης. Ἡ θεολογία κινδυνεύει νά προδώσῃ τό περιεχόμενό της, ἂν τυχόν θελήσῃ νά παραμερίσῃ τούτη τήν ἀντιφατική ὁδό τῆς θεογνωσίας. Γιατί σέ μιᾶ τέτοια παραχώρηση καταστρέφεται στή θεωρία καί στήν πράξη ἡ μοναδικότητα τῆς σχέσης κτιστοῦ καί ἀκτίστου. Κανένας λοιπόν χαρακτηρισμός δέν προσιδιάζει στόν τριαδικό Θεό, καί κανένα ὄνομα· γιατί ὁ Θεός δέν εἶναι οὔτε φυσικό οὔτε λογικό οὔτε ἠθικό, μέγεθος. Εἶναι ἐπίσης μή ὢν, γιατί σέ περίπτωση πού θά

91. Πρβλ. Λάμπρου Χρ. Σιάσου, *Ἐραστές τῆς ἀλήθειας*, σελ. 112 κ.έ.

ἦταν ὄν, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ θά ταυτιζόταν μέ ἓνα ὁποιοδήποτε ὄν τῆς κτιστῆς πραγματικότητος⁹². Ἀλλά ἡ «ἱερά φωτοφάνεια», κατὰ τόν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτη⁹³, κάτι πού ἔρχεται στήν ἴδια τήν κτιστή πραγματικότητα, ὁδηγεῖ τόν ἄνθρωπο στίς «θεῖες ἐλλάμψεις»· τό ὑπέρτατο ἀγαθό δέν μένει ἀκοινώνητο· οἱ ἐνέργειες καταλαμβάνουν ὅλα τά διαιρετά πράγματα· δίνουν ἐμπειρία, ὀνόματα καί ζωή. Ἡ «πολυειδία τῆς δημιουργίας» κατέχεται ἀπό τίς θεῖες ἐνέργειες, ἀπό τό ἴδιο τό φῶς. Σέ τούτη τήν κάθοδο, πού ἀνατείνει πρὸς τήν ἴδια τήν ἀγαθότητα, δίνονται ὅλα τά ὀνόματα, δίχως ἐντούτοις νά προσεγγίζεται ἡ ὑπερούσια θεία πραγματικότητα. Ὡστόσο ἡ ἐμπειρία τῶν ἐνεργειῶν εἶναι δεδομένη. Ἐτσι ὁ Θεός μπορεῖ νά ὀνομασθεῖ ὄν ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο⁹⁴. Ἀλλά φυσικά δέν μπορεῖ νά ἐξισθεῖ οὔτε νά παραλληλιστεῖ μέ ὁποιαδήποτε κτιστά πράγματα, καί ἔτσι χάνει ὅλα τά ὀνόματα καί γίνεται ἀνώνυμος – σ' αὐτή «τήν ἀφθεγξία καί τήν ἀνωνυμία» ὑπάρχει ἡ ἀληθινή ἐμπειρία τοῦ ἀγαθοῦ, τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς⁹⁵. Ὅπως καταλαβαίνει κανεὶς εὐκολα ἡ ὀνοματοδοσία τούτη κινεῖ-

92. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 1,2 PG 3, 588B: «Ἀλογία καί ἀνοησία καί ἀνωνυμία κατὰ μηδέν τῶν ὄντων οὔσα· καί αἴτιον μὲν τοῦ εἶναι πᾶσιν, αὐτό δέ μή ὄν ὡς πάσης οὐσίας ἐπέκεινα» Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91, 664B: «Καί διὰ τοῦτο τό μή εἶναι μᾶλλον, διὰ τό ὑπερεῖναι, ὡς οἰκειότερον ἐπ' αὐτοῦ λεγόμενον προσιέμενος».

93. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 1,3 PG 3, 589B.

94. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 2,7 PG 3, 645A: «Πάντα γάρ τά θεῖα καί ὅσα ἡμῖν ἐκπέφονται, ταῖς μετοχαῖς μόναις γινώσκεται· αὐτὴ δέ ὁποία ποτέ ἐστι κατὰ τήν οἰκείαν ἀρχήν καί ἱδρυσιν ὑπὲρ νοῦν ἐστι καί πᾶσαν οὐσίαν καί γνῶσιν. Οἶον, εἰ τήν ὑπερούσιον κρυφίότητα Θεόν ἢ ζωὴν ἢ οὐσίαν ἢ φῶς ἢ λόγον ὀνομάσαιμεν, οὐδέν ἕτερον νοοῦμεν ἢ τὰς εἰς ἡμᾶς ἐξ αὐτῆς προαγομένας δυνάμεις, ἐκθεωτικὰς ἢ οὐσιοποιούς ἢ ζωογόνους ἢ σοφοδάρους».

95. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀπόρων* PG 90, 248B.

ται στάθρια μιᾶς σχετικότητας, εἴτε εἶναι παρούσα ἢ καταφατική ὁδός εἴτε ἡ ἀποφατική. Τελικά ἡ σχετικότητα τούτης τῆς μεθοδολογίας δέν ἔχει νά πεῖ πολλά πράγματα ἀναφορικά μέ αὐτό πού κατέχεται, ὄχι ἀπό τή θεολογία, ἀλλά ἀπό τή θεοπτία, ἀπό τήν ὁραση τῆς θείας δόξας. Καί τούτη ἡ ὁραση δέν εἶναι τοῦ ὑπερπέραν, ἀλλά συντελεῖται μέσα σέ μιᾶ μεταμορφωμένη κτιστή πραγματικότητα.

Ἡ ἴδια ἡ ὀνοματοδοσία ἔχει μιᾶ σχετική καί εἰδική σημασία κατά περίπτωση. Ὁ Θεός, λόγου χάρι δταν καλεῖται μή ὄν, δέν παίρνει τή σημασία τοῦ μή ὄντος, δηλαδή τοῦ κτιστοῦ πράγματος πού μετέχει στό ὄν, στό ἄκτιστο. Ἐδῶ πρόκειται γιά ἐντελῶς ἄλλη σημασία τοῦτο τό μή ὄν ἀναφεῖ πέρα γιά πέρα κάθε ἐννοια καί κάθε περιεχόμενο τῆς κτιστότητας. Ἔτσι «διασώζεται» ὁ Θεός καί ἀπό τήν ἐμπλοκή του στήν εἰδωλολατρία. Ἀπεναντίας τό μή ὄν, πού εἶναι ἡ κτίσις, σημαίνει τήν ἑτερούσια σέ σχέση πρός τό ὄν πραγματικότητα, στό ὁποῖο μετέχει, καί μονάχα μέ τούτη τή μετοχή ὑπάρχει καί ὑφίσταται. Ἐξάλλου τό μή ὄν τῆς πλατωνικῆς καί νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας σημαίνει ἐπίσης κάτι ἄλλο· πρόκειται γιά τό αὐθύπαρκτο αἰσθητό πράγμα πού δέν ἔχει ταυτότητα μέ τό αὐθύπαρκτο καί ἀφθαρτο ὄν⁹⁶.

Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, κατά μιᾶ ἀδιάσπαστη καί ὀργανική συνέχεια τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας, στόν ἴδιο πάντοτε χῶρο τῆς παράδοσης, ἀποδίδει ἀάμπολλα ὀνόματα στόν τριαδικό Θεό, θετικά καί ἀρνητικά. Ὅλα αὐτά τά ὀνόματα νοοῦνται στά πλαίσια τῆς παραπάνω σχετικότητας καί στό χῶρο τῶν θείων ἐνεργειῶν καί ἐλάμψεων. Ἡ

96. Πλωτίνου, Ἐννεάδες 1,8,3: «Μή ὄν δέ οὐ τι τό παντελῶς μή ὄν, ἀλλ' ἕτερον μόνον τοῦ ὄντος... τοῦτο δέ ἐστι τό αἰσθητόν πᾶν καί ὅσα περί τό αἰσθητόν πάθη».

θεολογία δέν μετράει τά ὀνόματα, δίνει ἄφθονα καί ἀπεριόριστα τίς ὀνομασίες καί τελικά διαμιᾶς τίς ἀφαιρεῖ ὅλες. Ὁ Θεός παραμένει «ἄλεκτος καί ἄνωνόμαστος»⁹⁷. Ἡ ἀποφατική τούτη ὁδός δέν εἶναι οὔτε τέρμα οὔτε πλήρωμα· ὁδηγεῖ στήν «κατοχή» καί τή «θεία ζωή». Ἐκεῖ δέν χρειάζονται τά ὀνόματα, τά ὁποῖα ὥστόσο ἔρχονται καί ξανάρχονται κάθε φορά πού ἡ θεολογία διαδραματίζει τόν ρόλο τοῦ ρυθμιστή, τοῦ δείκτη καί τοῦ διορθωτῆ μέσα στό ζωντανό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Πάνω ἀπό ὅλα τά ὀνόματα, πού ἀποδίδονται στόν τριαδικό Θεό γιά νά δηλωθοῦν περιγραφικά ὁρισμένες ιδιότητες, τά πύό κυρίαρχα στόν βιβλικό χῶρο καί φυσικά στήν ἴδια τή θεολογία εἶναι τά κατηγορήματα τῆς ζωῆς καί τῆς ἀγάπης. Ὁ Θεός εἶναι Ζῶν καί Ἀγάπη. Πρόκειται σίγουρα γιά παραστάσεις, εἰλημμένες ἀπό τή φυσική καί κτιστή πραγματικότητα, ἀλλά μποροῦν καί ἐκφράζουν βοηθητικά καί ζωηρά τήν ἐμπειρία πού γεύεται ὁ πιστός. Μέ τά ὀνόματα αὐτά ἐκφράζεται σωστά ὄχι μόνο ἡ σχέση θεότητας καί κτίσης, ὄντος καί μή ὄντος, ἀλλά περιγράφεται παραστατικά ἡ θεία πραγματικότητα ὡς ὄν καί «ὄντολογία», μακριά ἀπό φτηνές καί ἀπλῶς συναισθηματικές καταστάσεις. Ἡ ζωή καί ἡ ἀγάπη εἶναι πράγματα, ὄντα πού ἰδρύουν τή σχέση ζωῆς καί κίνησης μεταξύ θεότητας καί κτίσης, αὐτῆς πού δίνει καί αὐτῆς πού παίρνει. Ἡ ζωοποιητική καί ἀγαπητική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ εἶναι δημιουργική καί συνεκτική αἰτία καί δύναμη αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητας. Τοῦτο τό νόημα δίνουν ἡ βιβλική διδασκαλία καί ἡ ὀρθόδοξη θεολογία.

Σέ τοῦτο τό σημεῖο δέν τονίζεται τυχαῖα ἡ ὀρθόδοξη θεολογία. Γιατί ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στήν ὀρθόδοξη καί

97. Εὐσεβίου, *Εἰς Κωνσταντῖνον βασιλέα τριακονταετηρικός* 12 PG 20, 1385B.

στή σχολαστική θεολογία είναι κυρίαρχη και καταθλιπτική μέσα στα νεότερα έγχειρίδια *Δογματικής*, στο θέμα που άφορα τις θείες ιδιότητες. Είναι πέρα για πέρα έσφαλμένη ή γνώμη ότι ή περιγραφή, που γίνεται σ' αυτά τα έγχειρίδια, άπηχεί την όρθόδοξη διδασκαλία. Συμβαίνει τό έντελώς αντίθετο⁹⁸. 'Η διαίρεση τών όνομάτων (ιδιοτήτων σέ τελευταία ανάλυση) σέ τρεις ομάδες ή καλύτερα ή διάκριση τριών όδών, διαμέσου τών οποίων διαμορφώνονται τρεις ομάδες όνομάτων, είναι καθαρά σχολαστική, και έξάπαντος δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν καταφατική και τήν άποφατική θεολογία τής 'Ορθόδοξης

98. 'Αρκεί κανείς νά διαβάσει τή σχετική παράγραφο γιά τις ιδιότητες του Θεού τής *Δογματικής* του Χρήστου 'Ανδρούτσου, και έφόσον γνωρίζει καλά τό σχολαστικισμό, θά μπορέσει νά διακρίνει τή ριζική διαφορά μεταξύ σχολαστικής και πατερικής θεολογίας στο προκειμένο θέμα. Βλ. *Δογματική τής 'Ορθόδοξου 'Ανατολικής 'Εκκλησίας*, σελ. 43: «'Αλλά και ή έκδοχή τών θείων ιδιοτήτων ως ψιλών μόνον τής ήμετέρας διανοίας πλασμάτων, μηδέν τής θείας ουσίας άποκαλυπτόντων, συνωνύμους δ' έκφράσεις αποτελούντων, ως εκδέχονται. οί έν τῷ μεσαιώνι 'όνοματικοί' καλούμενοι φιλόσοφοι (Nominalismus) είναι Γραφικώς και κατά πάντα λόγον άσύστατος». Πρώτα πρώτα λοιπόν είναι πολύ χαρακτηριστική τούτη ή βάση, μέ τήν όποία ξεκινάει τήν ανάπτυξη του θέματός του ο Χρήστος 'Ανδρούτσος. Τήν άποψη αυτή μονάχα στους ρεαλιστές ή πραγματοκράτες του Δυτικού Μεσαίωνα μπορούμε νά τή βρούμε, και μάλιστα καθώς υπερασπίζονταν τήν αυθυπαρξία τών γενικών έννοιών (universalia). 'Εδῶ κατά τόν 'Ανδρούτσο τά δνόματα έκφράζουν τή θεία ουσία και δέν είναι πλάσματα τής διάνοιάς μας. 'Η πατερική θεολογία όμως λέει ακριβώς τό αντίθετο. Οί όνομασίες, όπως είχε υποστηρίξει και ο Μ. Βασίλειος έναντίον του Εύνομίου, είναι συμβατικές και κατ' έπίνοια. Σίγουρα έκφράζουν ένα έμπειρικό περιεχόμενο, που προέρχεται από τό έργο τών θείων ενεργειών, αλλά κατασκευάζονται από τήν ανθρώπινη διάνοια, και μπορούν νά μήν υπάρχουν, στην άποφατική όδό θεογνωσίας. 'Η πατερική θεολογία συγγενεύει, αν μπορούμε νά τό πούμε αναχρονιστικά, μέ τήν όνοματοκρατία (Nominalismus), και φυσικά όχι μέ τά universalia (Realismus) τών πραγματοκρατών σχολαστικών.

Ἐκκλησίας. Ἡ πρώτη ὁδός, κατά τή σχολαστική διαίρεση, εἶναι ἡ ἀρνητική (*via negationis*). Ἡ μέθοδος αὐτή λέει κάτι ἀπλό· ἀφαιροῦμε γνωρίσματα τῆς κτιστῆς πραγματικότητας (χρόνος, χώρος, θάνατος, ὄρια καί ἄλλα) καί πλάθουμε ὀνομασίες πού δέν ἔχουν αὐτές τίς περιοριστικές συνήθως ἀτέλειες: ἄχρονος, ἀχώρητος, ἀθάνατος καί ἄλλα. Ἡ δεύτερη ὁδός εἶναι ἡ θετική (*via affirmationis*). Διαμέσου αὐτῆς δίνουμε μέ θετικό τρόπο γνωρίσματα πού ὑπάρχουν καί στή δική μας πραγματικότητα: δίκαιος, ἀγαθός καί ἄλλα. Καί ἡ τρίτη ὁδός, ἡ ὑπεροχή (*via eminentiae*) δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ θετική, μέ τήν προσθήκη βεβαίως τοῦ ὑπερθετικοῦ βαθμοῦ: παντοδύναμος, παντογνώστης καί ἄλλα. Ἐδῶ φαίνεται καθαρά καί ξάστερα ἡ παρεξήγηση· πολλοί νομίζουν πώς ἡ ἀρνητική ὁδός εἶναι ὁ ἀποφατισμός, καί ἡ θετική ἡ καταφατική μέθοδος τοῦ θεολογεῖν. Ὑπάρχει ὅμως πλήρης σύγχυση. Γιατί καταρχήν ἡ ἀποφατική θεολογία ἀπορρίπτεται καί τά ἀρνητικά καί τά θετικά ὀνόματα, μιά καί αὐτά ἀνήκουν, καί τῶν δύο ὁμάδων, ἐξολοκλήρου στήν καταφατική θεολογία. Οἱ σχολαστικοί θεολόγοι ἐξάλλου, εἴτε χρησιμοποιοῦν τά ἀρνητικά εἴτε τά θετικά, θεωροῦν ὅτι, μέ βάση τά *universalia*, ἐκφράζουν τή θεία οὐσία, κάνοντας τίς περιγραφές καί τίς ἀναλύσεις. Πρόκειται γιά μιά ἀπομονωμένη λογική ἔρευνα καί ἐπεξεργασία τῶν ἐννοιῶν τόσο στήν ἀρνητική ὅσο καί στήν θετική ὁδό. Ἡ πατερική θεολογία ὅμως, σχεδόν ἀνοματοκρατική (μέ τήν ἔννοια τοῦ μεσαιωνικοῦ *Nominalismus*), στηρίζεται στή διάκριση θείας οὐσίας, ὡς ἀκατάληπτης καί ἀμέθεκτης, καί θείων ἐνεργειῶν, ὡς καταληπτῶν καί μεθεκτῶν, ὥστόσο μέ τό φωτισμό καί τή χαρίτωση, καί ὄχι κατά ἄμεση λογική ἔρευνα καί ἐπεξεργασία. Ἐτσι ἐπισημαίνοντας τήν ἀδιάσπαστη σχέση κτιστοῦ καί ἀκτίστου, κινεῖται πότε στήν καταφατική ὁδό (ἀρνητικά καί θετικά ὀνόματα) καί πότε

στην ἀποφατική (ἄρνηση τῶν ὀνομάτων, πλήρης ἀνωθυμίας), γιά νά συντελεστεῖ δυναμικά καί τελειωτικά ἡ «κατοχή» τῆς θείας δόξας καί διαμέσου τῆς μετοχής. Ἐπομένως ἡ μεθοδολογία τῶν ὀρθόδοξων πατέρων ἔχει βασικές καί ριζικές διαφορές πρὸς τὸν σχολαστικὸ τρόπο τοῦ θεολογεῖν.

Ἐξάλλου ἡ πατερική θεολογία ὄχι μόνο δέν μένει ἀποκλειστικά στὶς ὀνομασίες, ἀλλὰ τίς ξεπερνάει στὸ πρῶτο στάδιο μέ τὴν εἰκονική, συμβολική καί τυπολογική γλῶσσα⁹⁹. Ἔτσι μέ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔθεσε τίς σωστὲς ἐρμηνευτικὲς βάσεις γιά τὴν κατανόηση τῶν βιβλικῶν διηγήσεων καί γεγονότων. Γι' αὐτὸ ποτέ δέν ἐπικράτησε – δέν ἦταν δυνατόν νά γίνει κάτι τέτοιο – θεωρία πού θά εὐνοοῦσε τὴν κατὰ γράμμα θεοπνευστία. Γράμμα καί πνεῦμα εἶναι ἐνωμένα, καί ἔχουν κατὰ τὴ διάκριση, καί τὴ φυσική καί τὴν πνευματική σημασία. Ὁλόκληρη ἡ βιβλική καί ἡ ἐκκλησιαστική ἱστορία ἔχει τὸ γράμμα ἢ τὸν τύπο, καί συνάμα τὸ νόημα ἢ τὴ νοητὴ πραγματικότητα. Καί τοῦτο συμβαίνει, γιατί πάντοτε ἡ θεολογία παραμένει ἀπαρασάλευτη στὴ σχέση κτιστοῦ καί ἀκτίστου, στὴ διάκριση θείας οὐσίας καί θείων ἐνεργειῶν.

Ἐξαιτίας τῶν παραπάνω προϋποθέσεων ἡ ὀρθόδοξη θεολογία δέν δυσκολεύεται ν' ἀποδώσει ἀναρίθμητες ὀνομασίες στὸν τριαδικὸ Θεὸ καί μάλιστα κατὰ ἀσυστηματοποίητο τρόπο, μέ ἔξαρση βεβαίως στὶς θεωνυμίες τοῦ ὄντος, τῆς ζωῆς καί τῆς ἀγάπης. Βιβλικά, θεολογικά καί λειτουργικά κείμενα εἶναι γεμάτα μέ τέτοιες ὀνομασίες,

99. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* I,11 PG 94, 841AB: «Ἐπεὶ δὲ πλεῖστα περὶ Θεοῦ σωματικώτερον ἐν τῇ θεῇ Γραφῇ συμβολικῶς εἰρημένα εὐρίσκομεν, εἰδέναι χρή, ὥς ἀνθρώπους ὄντας ἡμᾶς καί τὸ παχὺ τοῦτο σαρκίον περικειμένους τὰς θείας καί ὕψηλās καί αὐλούς τῆς θεότητος ἐνεργείας νοεῖν ἢ λέγειν ἀδύνατον, εἰ μὴ εἰκόσι καί τύποις καί συμβόλοις τοῖς καθ' ἡμᾶς χρησαίμεθα».

δπου πάντοτε κυριαρχούν κατεξοχήν οι όντολογικές κατηγορίες και ποτέ οι ήθικές. Μονάχα κακή έρμηνεία αποδίδει σέ ύπάρχουσες όνομασίες καθαρό ήθικό περιεχόμενο. Ή πολλότητα αυτών των όνομάτων και τό άσυστηματοποίηση δέν ένοχλουν διόλου τούς όρθόδοξους θεολόγους, γιατί τελικά ό Θεός είναι ό ών, ό Ζών και ό Άγαπών, και στό τέρμα τής πορείας ό άνώνυμος χορηγός του είναι, τής ζωής, του λόγου και τής θέωσης. Έτσι μέ κανένα τρόπο ό όρθόδοξος δογματολόγος δέν θά μπορούσε νά δεχθεί τήν άλλη διαίρεση των θείων ιδιοτήτων σέ φυσικές (πανταχοδ παρουσία, αιώνιότητα, παντοδυναμία), σέ λογικές (παντογνωσία, σοφία) και σέ ήθικές (αγιότητα, δικαιοσύνη, αγάπη). Αυτή ή έκλογίκευση και ή στένωση, πού τίς έχουν υιοθετήσει τά νεότερα έγχειρίδια *Δογματικής*, είναι πέρα γιά πέρα άδιανόητες στό χώρο τής όρθόδοξης έμπειρίας και θεολογίας. Έξάπαντος είναι σχολαστικής ή ρωμαιοκαθολικής προέλευσης (έννοείται τής παλαιάς θεολογίας και όχι τής σημερινής κατ' άποκλειστικότητα). Στή *Δογματική* του Χρήστου Άνδρούτσου, στό παρόν θέμα, κυριαρχεί καταθλιπτικά ή σχολαστική μέθοδος και τό σχολαστικό περιεχόμενο. Άπό τό γεγονός τουτο διαπιστώνεται ή παντελής έλειψη των προϋποθέσεων τής όρθόδοξης θεολογίας, πού ήδη μνημονεύτηκαν. Έτσι ή άγιογραφική και πατερική θεμελίωση των παραπάνω όκτώ θείων ιδιοτήτων, σέ τρεις ομάδες, δείχνει μιά άτροφία στην ανάπτυξη του προκειμένου θέματος. Ό συγγραφέας μάλιστα φτάνει στό σημείο, άθέλητα και δίχως επίγνωση φυσικά, νά άναιρεί βασικές θέσεις τής όρθόδοξης θεολογίας και νά τίς θεωρεί ως «άσύστατες». Πρόκειται βεβαίως γιά μιά συγγνωστή πλάνη¹⁰⁰. Σίγουρα δέν μπορεϊ νά γίνει

100. Χρήστου Άνδρούτσου, *Δογματική τής Όρθόδοξης Άνατολικής Έκκλησίας*, σελ. 55: «Πάσα έκδοχή μεταφέρουσα τόν Θεόν έκτός

λόγος για άκριβή έκθεση του περιεχομένου της ὀρθόδοξης πίστεως, δηλαδή της δογματικής διδασκαλίας.

6. Τό Filioque

Ύστερα από τό παπικό πρωτεῖο καί τό ἀλάθητο (πού θεσπίστηκε ἐπίσημα στήν Α΄ σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ τό 1870), τό δόγμα τοῦ Filioque, δηλαδή ἡ διδασκαλία ὅτι καί ὁ Υἱός ὡς δευτέρα ἀρχή ἐκπορεύει τό Ἅγιο Πνεῦμα,

τοῦ σύμπαντος καί μόνον τήν δύναμι παρῶν αὐτοῦ δεχομένη ἐν αὐτῷ ὑποτάσσει αὐτόν εἰς τόν χῶρον καί αἶρει τό ἀπόλυτον αὐτοῦ... Ἄλλ' ἡ δόξα αὕτη εἶνε ἀσύστατος καί ἄλλως καί ὡς χωρίζουσα οὐσίαν καί ἐνέργειαν, τά ἀχωρίστως ἐν τῷ Θεῷ ἡνωμένα». Καί βεβαίως ὁ κάθε δογματολόγος ἡ διανοούμενος μπορεῖ νά ἀσπάζεται τίς ἀπόψεις ὁποιασδήποτε σχολῆς καί ἐποχῆς ἐπιθυμεῖ· δέν εἶναι ὁμως διόλου ἐπιστημονικό, καί στήν προκειμένη περίπτωση σύμφωνο μέ τήν ἀκρίβεια τῆς δογματικῆς ἐκθέσεως, ἀπόψεις τελείως διαφορετικές νά παίρνουν τό ὄνομα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ περικοπή αὕτη ἀπό τήν Δογματική τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου προκαλεῖ ὄχι μονάχα ἐκπληξη, γιατί ἀναιρεῖ τόν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς διδασκαλίας, ἀλλά συνάμα καί ἕνα εἶδος ψυχικῆς εὐφορίας, γιατί προφανῶς ὁ συγγραφέας κατὰ τύχη καί ἀπό ἄγνοια ἀναιρεῖ σχεδόν λέξη πρὸς λέξη μιᾶ περικοπῇ ἀπό ἔργο τοῦ Μ. Ἀθανασίου. Ἰδοῦ τί λέγει ὁ στίλος τῆς Ὀρθοδοξίας: *Περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου*, 17 PG 25,125AB: «... ἐκτός μέν ἐστι τοῦ παντός κατ' οὐσίαν, ἐν πᾶσι δέ ἐστι ταῖς ἑαυτοῦ δυνάμεσι, τά πάντα διακοσμών, καί εἰς πάντα ἐν πᾶσι τήν ἑαυτοῦ πρόνοιαν ἐφαπλῶν, καί ἕκαστον καί πάντα ὁμοῦ ζωοποιῶν». Τά δογματικά ὁμως αὐτά ἐγχειρίδια γράφονταν μέ βάση τά ξένα βοηθήματα, καί φυσικά ὄχι μέ βάση τά μνημεῖα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Πάντως σ' αὐτό τό σημεῖο πρέπει νά γίνει ἡ ἐξῆς διευκρίνιση. Ὅταν ἡ πατερική θεολογία, κυρίως ἀπό τόν Μ. Ἀθανάσιο καί ἐφεξῆς, κάνει λόγο γιά τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ στήν κτίση, ἐννοεῖ ἐξάπαντος τή δυνατότητα τῆς κτίσεως νά μετέχει στίς θεῖες ἐνέργειες. Ἐτσι μονάχα ἡ κτίση ἐξασφαλίζει τό εἶναι καί τήν προκοπή του. Εἶναι αὐτονόητο ὁμως πῶς ἡ διάκριση οὐσίας καί ἐνέργειας δέν σημαίνει διαίρεση ἢ χωρισμό τῆς μιᾶς θεότη-
τας.